

Реалізація конституційного принципу гласності судового процесу в новому Кримінальному процесуальному кодексі України

І.В. Тарасова

кандидат юридичних наук,
старший викладач
кафедри кримінально-
правових дисциплін
ВНЗ Університет
економіки та права
«КРОК»

Ю.В. Шеляженко

студент, член
Національної спілки
журналістів України,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті проаналізовано методи забезпечення гласності та відкритості судового провадження у кримінальних справах, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року. Запропоновано варіанти посилення кримінально-процесуальних гарантій гласності судового процесу.

В статті проаналізовані методи забезпечення гласності та відкритості судового провадження по уголовным делам, предусмотренные Уголовным процессуальным кодексом Украины 2012 года. Предложены варианты усиления уголовно-процесуальных гарантий гласности судебного процесса.

The article analyzes methods of the ensuring the transparency and the publicity of the court proceedings in criminal cases under the Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012. It is offered ways for strengthening criminal procedural guarantees of transparency in litigation.

Ключові слова: гласність судового процесу, вільний слухач, судова журналістика, кримінальне судочинство.

Постановка проблеми

Гласність, розгляд кримінальних справ при відкритих дверях для доступу публіки (вільних слухачів) та право народу знати й обговорювати судову практику в сучасному світі є загальноvizнаним принципом здійснення правосуддя. На нашу думку, сильні гарантії гласності кримінального процесу є необхідною передумовою демократичної легітимності судочинства та становлення правової держави в Україні. Гласність кримінального процесу повинна демонструвати дієвість кримінального закону, невідворотність покарання за вчинений злочин за умови доведеності обвинувачення; популяризувати практичне значення кримінального закону для охорони правопорядку; сприяти викоріненню правового нігілізму, що набуває масштабів суттєвого криминогенного чинника; підвищувати рівень правосвідомості громадян, їх поінформованості про реалії судової практики [1]

Ідеї посилення гласності кримінального

процесу міцно утвердилися у вітчизняній і світовій юридичній думці. Так, Л. М. Москвич зазначає, що в ідеалі рівень довіри до суду з боку громадськості повинен визначатися власним досвідом громадян, що мали безпосередній контакт із судами [2, с. 30], однак на практиці ЗМІ формують негативний імідж судової влади як повністю корумпованої інституції [2, с. 27]. Учений М. М. Ілляк зазначає, що Стратегічним планом розвитку судової влади України на 2013-2015 роки, затвердженим Радою суддів України, поставлено, зокрема, завдання розробити та впровадити національну концепцію комунікацій судової влади України, що включатиме співробітництво зі ЗМІ. Для підвищення рівня довіри громадян до суду слід широко використовувати комунікаційні технології, зокрема, телебачення, радіо, пресу тощо для інформування суспільства про те, що відбувається в судовій владі [3, с. 13].

Принцип гласності судового процесу віднесено до основних засад судочинства

ст. 129 Конституції України та підкріплено правом кожного вільно збирати, використовувати, поширювати інформацію у ст. 34 Конституції України [4]. Цей принцип своїми витокami сягає класичного римського права, відповідає як старовинним звичаям нашого народу (звід, заклич, общинний суд тощо), так і міжнародним стандартам захисту прав людини (ст. 10, 11, 19, 29 Загальної декларації прав людини; ст. 14, 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права тощо).

Спеціальним законом, який визначає порядок кримінального провадження на території України, є Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК), що набрав чинності 19 листопада 2012 року [5]. У зв'язку з новизною кримінального процесуального закону необхідно критично проаналізувати правові методи забезпечення гласності та відкритості судового кримінального провадження, передбачені КПК, та вказати шляхи удосконалення кримінального процесуального закону для забезпечення рівня гласності кримінального судочинства в Україні, що відповідав би рівню суспільного інтересу та кращим світовим зразкам забезпечення гласності судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зміст ст. 27 нового КПК щодо гласності та відкритості судового провадження та його повного фіксування технічними засобами на цей час розкрито в науково-практичному коментарі до КПК [6, с. 81-85].

Питанням гласності кримінального процесу присвячено чимало досліджень і публікацій вітчизняних (В.В. Леоненко, Г.І. Чангулі, М.І. Сірий, А.Й. Міллер, В.Т. Маляренко, В.В. Король, І.Л. Беспалько, Г.П. Тимченко, Д.Є. Кутومانов та інші); радянських (А.А. Шушанашвілі, І.І. Мартинович та інші); російських (І.Я. Фойницький, М.О. Чельцов, І.Л. Петрухін, З.В. Макарова, Т.М. Добровольська, С.В. Романов, Д.О. Голованов та інші) дослідники. За їх публікаціями можна прослідкувати еволюцію визначення поняття «глас-

ність кримінального процесу», уявленя про різноманіття форм реалізації принципу гласності кримінального судочинства та меж його застосування. Низка вітчизняних авторів (Л.М. Москвич, М.М. Іллюк, П. І. Залізняк, А. О. Шапов) вказують на безпосередній зв'язок між дотриманням принципу гласності кримінального процесу й утвердженням авторитету та незалежності судової влади.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Потребують вивчення можливі перешкоди практичній реалізації кримінально-процесуальних норм стосовно гласності судочинства, наприклад, перешкоди в безпосередньому доступі до приміщення суду, непублічність інформації про час і місце слухань конкретних справ та інші рецидиви непублічності, про що, наприклад, пишуть П. І. Залізняк та А. О. Шапов [7], які для перевірки рівня забезпечення гласності судочинства спробували як вільні слухачі відвідати низку судів, що знаходяться в місті Києві; якщо на випадково обрані засідання в судах першої інстанції їм усе ж вдалося потрапити, то до судів апеляційної та касаційної інстанцій їх як вільних слухачів не допустили.

Вивчаючи можливості посилення кримінально-процесуальних гарантій гласності судового процесу, доцільно з урахуванням світового та вітчизняного досвіду описати коло тих форм гласності судочинства у кримінальних справах, гарантії реалізації яких у новому КПК закріплені слабо або взагалі не закріплені.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження кримінально-процесуального законодавства, стрижнем якого є КПК 2012 р., на предмет виокремлення конкретних, гарантованих новим КПК механізмів реалізації конституційного принципу гласності судочинства; теоретичне визначення центрального для правовідносин гласності судочинства поняття «вільний слухач», його статусу та необхідних гарантій його діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Гласність кримінального судочинства є особливим видом правовідносин із доступу всіх бажаючих до суспільно значущої інформації про практику кримінального судочинства, про хід конкретних кримінальних процесів та прийняті судові рішення, і, передусім, безпосереднє право бути присутніми та фіксувати інформацію на відкритих судових засіданнях у якості вільних слухачів. Деякі дослідники виокремлюють поняття внутрішньої гласності, тобто рівність сторін судового провадження в недоступних широкій громадськості інформаційних відносинах при розгляді справи, проте ми схильні погодитись із висновком В. В. Короля про те, що «внутрішня гласність» є, скоріше, проявом дії інших принципів кримінального процесу, насамперед, диспозитивності [8, с. 4].

Отже, суб'єктами правовідносин гласності кримінального судочинства ми бачимо суд і вільних слухачів. Об'єктом правовідносин гласності кримінального судочинства вбачається доступ на відкриті судові засідання та до відкритих за режимом доступу документів, зокрема, судових рішень.

Автори науково-практичного коментаря до нового КПК харківської школи права також розглядають гласність у трьох аспектах, а саме:

- 1) як засіб підвищення рівня виховного впливу судового процесу на присутніх;
- 2) як спосіб публічного контролю з боку суспільства, громадськості за судовою владою;
- 3) як одну з гарантій законності, обґрунтованості та справедливості в діяльності органів правопорядку, сторін та інших учасників кримінального провадження [6, с. 82].

З усім цим можна погодитися, окрім хіба що формулювання «виховний вплив», яке має відверто патерналістичний відтінок. На нашу думку, коректніше говорити про підвищення рівня поінформованості та правосвідомості громадян, рівня відповідальності суддів, прокурорів, адвокатів, оскільки увага громадськості непрямо мо-

тивує їх до підвищення рівня своєї професійної кваліфікації.

Недоліком кримінально-процесуального регулювання відносин гласності кримінального процесу в судовому розгляді є те, що КПК прямо не визначає статус вільного слухача. Однак і без цього можна виокремити основні права та обов'язки вільного слухача у правовідносинах із судом.

Обов'язки присутніх у залі судового засідання встановлено ст. 329 КПК [5], а заходи до вільних слухачів, що порушують порядок судового засідання, передбачені ст. 330 КПК. Особи, присутні в залі судового засідання, при вході до нього суду та при виході суду повинні встати; вони зобов'язані додержуватися порядку в судовому засіданні і беззаперечно підкорятися відповідним розпорядженням головуючого в судовому засіданні. На нашу думку, під «відповідними» слід розуміти зрозумілі, законні, обґрунтовані розпорядження, які спрямовані на підтримання порядку в судовому засіданні. Що ж до незрозумілих розпоряджень, можна з усією повагою, безпосередньо на підставі ст. 19 Конституції України попросити головуючого роз'яснити, виконання яких дій, відповідно до яких конкретних приписів чинного законодавства він вимагає. У разі невиконання розпорядження головуючого особами, присутніми в судовому засіданні, головуючий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду. При повторному порушенні порядку в залі судового засідання їх за ухвалою суду може бути видалено із зали судового засідання та притягнуто до відповідальності. Відповідно до ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення неповага до суду, що виразилася, зокрема, у невідкоренні громадян розпорядженню головуючого чи в порушенні порядку під час судового засідання, а так само вчинення будь-ким дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил, тягнуть за собою накладення штрафу від 340 до 1700 грн [9, с. 427-428].

Права вільних слухачів урегульовано ст. 27 КПК [5].

Відповідно до ч. 2 ст. 27 КПК кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито (окрім наведених у цій статті винятків). Це означає, як мінімум, можливість вільно увійти до приміщення суду. З огляду на режим охорони судів для цього необхідно пред'явити паспорт на вході. Охоронці зазвичай просять назвати справу і до якого судді ви направляєтесь. У суди першої та апеляційної інстанції завжди можна прихопити з собою шаблонне письмове клопотання про фотозйомку судового засідання та чесно сказати охоронцю, що йдете до загальної канцелярії (це, як правило, не викликає зайвих запитань). Відкритість судового засідання означає й можливість знаходитись у залі судових засідань чи кабінеті судді, де відбувається відкритий розгляд кримінальної справи.

Відповідно до ч. 1 ст. 27 КПК ніхто (у тому числі вільний слухач) не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення, крім випадків, установлених законом. На практиці розклад призначених до розгляду справ помічники більшості суддів розміщують на інформаційних стендах. Наступним кроком у забезпеченні доступності такої інформації може бути розміщення в Інтернеті на веб-сайтах усіх судів інформації про призначені до розгляду справи (подібна інформація зараз частково розміщується на сайтах деяких судів, наприклад, Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Апеляційного суду міста Києва, Шевченківського районного суду міста Києва тощо).

Відповідно до ч. 6 ст. 27 КПК [5] кожен (у тому числі вільний слухач), хто присутній у залі судового засідання, може вести стенограму, робити нотатки, використовувати портативні аудіозаписуючі пристрої. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, транслявання судового засідання по радіо та телебаченню, а також проведення звукозапису

із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються на підставі ухвали суду, що приймається з урахуванням думки сторін і можливості проведення таких дій без шкоди для судового розгляду.

Цікаво, що в науково-практичному коментарі до нового КПК тлумачення норми про право присутніх у залі судового засідання робити записи, зокрема, диктофонні звукозаписи викладено з акцентом суттєвого посилення: науковці вказують, що такі записи присутні мають право робити без дозволу суду [6, с. 84]. Це уточнення, на нашу думку, має величезне практичне значення, особливо з огляду на авторитет редакторів цього коментаря, які стоять біля витоків судової реформи (В. П. Пшонка, А. В. Портнов). Диктофонний запис важливий журналістові для точного відтворення фактів, озвучених на судовому засіданні, під час роботи над статтею; окрім того, це документ, наявність якого страхує від позовів про захист честі та гідності. З особистого досвіду автора, у зв'язку з відсутністю в КПК 1961 р. прямого дозволу вільним слухачам користуватися портативними аудіотехнічними засобами (такими, як диктофон) судді в судах різних інстанцій були схильні не приймати посилання на наявність такого прямого дозволу в ч. 2 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [10] і стверджували, що вільні слухачі можуть користуватися диктофоном лише з дозволу суду. Тепер у подібних ситуаціях можна продемонструвати секретарю судового засідання чи судовому розпоряднику ксерокопію відповідних сторінок науково-практичного коментаря до нового КПК, де чітко сказано, що всі присутні на засіданні можуть користуватися диктофоном без отримання письмового дозволу.

Процесуальну норму про дозвільний характер фото- і відеозйомки судового засідання зазвичай використовують для унеможливлення такої зйомки. При цьому журналісти позбавлені процесуальної можливості брати участь в обговоренні можливості фото-, відеозйомки, а суд за КПК навіть не зобов'язаний розглядати

відповідні клопотання від ЗМІ, які зазвичай попередньо подаються через канцелярію. Відомий випадок, коли журналіста оштрафували на 1700 грн. за несанкціоновану відеозйомку, як за прояв неповаги до суду [11]. Слід зазначити, що у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо забезпечення реальної відкритості правосуддя)» народного депутата України А. С. Гриценка № 2078 від 23 січня 2013 р., яким пропонується надати особам, присутнім на відкритому судовому засіданні (включаючи представників засобів масової інформації), право без згоди на це суду чи осіб, які беруть участь у справі, проводити фотозйомку, відеозапис, трансляцію відкритого судового засідання по радіо і телебаченню, проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури. Обґрунтовуючи необхідність прийняття такого законопроекту, законодавець досить категорично вказав у пояснювальній записці, що «*норми процесуальних кодексів фактично встановлюють дозвільний характер використання на судовому засіданні засобів відеофіксації. При цьому кодекси не містять чітких, справедливих та зрозумілих критеріїв, яким мають слідувати судді, дозволяючи або забороняючи відеофіксацію відкритого слухання у справі. Таким чином, чинне законодавство не містить механізмів протидії приховуванню від громадськості зловживань суддів та інших учасників процесів, не враховує суспільний інтерес до ходу окремих судових справ, унеможливує використання інструменту відкритості правосуддя в якості механізму захисту прав учасників судових процесів*» [12].

Відповідно до ч. 7 ст. 27 КПК судове рішення, ухвалене у відкритому судовому засіданні, проголошується прилюдно [5]. Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судове рішення проголошується прилюдно з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судове засідання та яка на момент проголошення судового рішення

підлягає подальшому захисту від розголошення. Таким чином, вільний слухач має право бути присутнім на оголошенні судових рішень, у тому числі вироків в усіх кримінальних справах.

Перевага особистої присутності на оголошенні рішення полягає в тому, що можна почути імена, згадані в судовому рішенні; у подальшому, коли рішення публікується в Інтернеті в Єдиному державному реєстрі судових рішень, імена та інші відомості, що дають можливість ідентифікувати фізичну особу, з текстів рішень прибираються відповідно до ст. 7 Закону України «Про доступ до судових рішень» [13]. На нашу думку, засекречування імен злочинців, вину яких встановлено судом, при публікації вироків в ЄДРСР шкодить розвитку соціального інституту особистої репутації та явно не відповідає суспільним інтересам.

Ще один проблемний момент КПК – недоступність для публіки матеріалів кримінальних справ. Спробувавши запитати як публічну інформацію в Печерському районному суді міста Києва копію офіційного аудіозапису відкритого судового засідання за обвинуваченням екс-прем'єр-міністра Ю. Тимошенко у перевищенні влади, отримавши відмову і оскарживши її в порядку адміністративного судочинства, автор отримав постанову Окружного адміністративного суду міста Києва [14], у якій зафіксовано таку правову позицію: отримання інформації по відправленню правосуддя здійснюється виключно відповідно до процесуальних законів, законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про доступ до судових рішень» і не є предметом регулювання Законом України «Про доступ до публічної інформації» [15]. Тобто, діюче законодавство не дає можливості запитувати для ознайомлення матеріали «резонансних» кримінальних справ, навіть копію аудіозапису технічної фіксації відкритих судових засідань.

Попри неможливість отримати доступ у суді до матеріалів кримінального провадження, деякі ЗМІ публікують в Інтернеті процесуальні документи гучних кри-

мінальних проваджень. Так, Р. Р. Кузьмін вважає, що таку інформацію можуть поширювати на законних підставах адвокати, яким надавалися копії процесуальних документів [16].

Цікаво, що в лютому 2011 р. було видано навчально-методичний посібник для викладачів Академії суддів України та працівників апарату суду «Стратегічні комунікації», де наведено типовий проект положення про взаємодію суду із засобами масової інформації та журналістами, яким, зокрема, встановлюються особливості надання інформації у кримінальному процесі [17, с. 179] і навіть передбачається, що за клопотанням журналіста і наявності обґрунтованого суспільного інтересу стосовно оприлюднення такої інформації Голова суду може дозволити доступ до матеріалів архівних судових справ [17, с. 181].

Звісно, згадані положення не мають сили нормативного акта, однак дають змогу знову порушувати питання про теоретичну можливість ознайомлення журналістів із окремими документами кримінального провадження. Принаймні, одна така процесуальна можливість надана журналістам і всім іншим вільним слухачам ст. 358 КПК [5]: протоколи слідчих (розшукових) дій та інші долучені до матеріалів кримінального провадження документи, якщо в них викладені чи посвідчені відомості, що мають значення для встановлення фактів і обставин кримінального провадження, повинні бути оголошені в судовому засіданні за ініціативою суду або за клопотанням учасників судового провадження.

Висновки

Хоча у Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 р. відсутнє чітке визначення статусу вільного слухача (громадянина, журналіста, який присутній на судовому засіданні не як учасник кримінального процесу, а як представник суспільства) у якості суб'єкта правовідносин гласності судочинства з приводу доступу на відкриті судові засідання та до відкритої за режимом доступу інформації у кримінальному судовому провадженні, зміст

ст. ст. 27, 329, 330 нового КПК дає змогу зробити висновки про наявність прав вільних слухачів бути присутніми на відкритих судових засіданнях і при оголошенні судових рішень, у тому числі вироків, робити без спеціального дозволу нотатки та аудіозаписи за допомогою диктофона, а з дозволу суду провадити фото-, відеозйомку судового засідання. Вільні слухачі зобов'язані дотримуватися порядку в судовому засіданні, при вході суду та при виході суду повинні встати, повинні беззаперечно виконувати законні розпорядження головуєчого стосовно забезпечення порядку в судовому засіданні.

Для посилення кримінально-процесуальних гарантій гласності судового процесу вбачається за доцільне установити явочний порядок фото- і відеозйомки судових засідань замість дозвільного, передбачити можливість ознайомлення вільних слухачів із матеріалами резонансних та архівних кримінальних справ (принаймні, тими, які оголошувалися в судовому засіданні), можливість ознайомлення бажаних із офіційним аудіозаписом технічної фіксації чи протоколом відкритих судових засідань, публікації в Єдиному державному реєстрі судових рішень повних текстів вироків у кримінальних справах із зазначенням імені та іншої інформації, що ідентифікує особу злочинця. Варто розвивати та поширювати в усіх судах частково існуючу практику розміщення в Інтернеті на веб-сайтах судів інформації про призначені до розгляду справи.

Окрім того, слід визначити процесуальний статус вільного слухача, передбачити його право заявляти клопотання з питань забезпечення гласності судочинства та брати участь в обговоренні цих питань учасниками кримінального процесу. Також варта уваги пропозиція забезпечити вільним слухачам можливість оскаржувати ухвали головуєчого стосовно проведення судового засідання в закритому режимі чи видалення із судового засідання присутніх осіб; за результатами оскарження може бути передбачено такий спосіб відновлення порушеного права, як озна-

йомлення вільних слухачів із протоколом чи аудіозаписом судового засідання. Проблему підстав і процедури такого оскарження автор розгляне в наступних публікаціях.

Високий рівень недовіри громадян до українських судів (якщо діяльність судів у лютому 2005 р. повністю підтримували 21,3% опитаних, окремі заходи – 31,7% і не підтримували 29,3%, то станом на бе-

резень 2013 р. діяльність судів повністю підтримували 4,7%, окремі заходи – 25,4% та не підтримували 59,8%) [18] показує, що вітчизняне судочинство обвалилося у «прірву Бібаса».

На нашу думку, посилення гарантій гласності судочинства необхідне, щоб збудувати міст через цю прірву і, таким чином, успішно продовжити становлення молоді української демократії, громадянського суспільства та правової держави.

Література

1. *Тимченко Г.П.* Принцип гласності і відкритості судового розгляду : теорія, історія та перспективи розвитку / Г.П. Тимченко // *Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – № 49. – С. 258-265.
2. *Москвич Л.М.* Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади / Л.М. Москвич // *Вісник Верховного Суду України*, 2011. – № 2. – С. 25-30.
3. *Ілляк М. М.* Комунікація Феміди і ЗМІ : кроки назустріч / М. Ілляк // *Юридичний вісник України.* – К. : 2013 – № 4 (917). – С. 13-15.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України.* – 1996. – № 30. – С. 141.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // *Відомості Верховної Ради України.* – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – С. 88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, С.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – 768 с.
7. *Залізник П. І., Шаїпов А. О.* Доки правосуддя буде таємним? / П. Залізник, А. Шаїпов // *Юридичний вісник України.* – 2008. – № 30. – С. 9-12.
8. *Король В.В.* Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Король. – К., 2002. – 17 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Науково-практичний коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 781 с.
10. Закон України «Про судоустрій і статус судів» від 7 липня 2010 р. // *Відомості Верховної Ради України.* – 2010. – № 41- 45. – С. 529.
11. Постанова судді Апеляційного суду Тернопільської області Коструби Г.І. від 3 травня 2012 р. про накладення адміністративного стягнення (штрафу в сумі 1 700 грн) на журналіста за неповагу до суду (ч. 1 ст. 185-3 КУпАП), що виявилася у несанкціонованій відеозйомці судового засідання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25069888>
12. Проект Закону України (щодо забезпечення реальної відкритості правосуддя) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc_4_1?pf3511=45534
13. Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. // *Відомості Верховної Ради України.* – 2006. – № 15. – С. 128.
14. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 28 вересня 2012 р. за позовом редактора газети «Правдошукач» до Печерського районного суду міста Києва, якою підтверджено правомірність відмови журналісту у доступі до інформації, що міститься в матеріалах кримінальної справи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/262103508>
15. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. // *Відомості Верховної Ради України.* – 2011. – № 32. – С. 314.

16. Інтерв'ю Першого заступника Генерального прокурора України Р.Р. Кузьміна радіостанції «Ехо Москви» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echo.msk.ru/programs/razvorot/1015392-echo/>

17. Стратегічні комунікації. Навчально-методичний посібник для викладачів суддів і працівників апарату суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/userfiles/UROL_Strategic_Communications_PIO_Curriculum_2011_UKR.pdf

18. Соціологічне опитування «Чи підтримуєте ви діяльність суду в Україні?» (динаміка, 2005-2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.Ua/ukr/poll.php?poll_id=169